

Přejímání rolí: proces, nebo konformita¹

Ralph H. Turner

Překlad Tomáš Kačer a Klára Škrobánková

[archiv]

Postačí jen letmo nahlédnout do sociologických časopisů a jasně se ukáže, nakolik významná je tzv. teorie rolí v současném myšlení a výzkumu a jak různorodě se aplikuje. Poté, co G. H. Mead² [17] zavedl koncept „zaujetí role druhého,“ který pak přejali psychologové navazující na Lewinovo³ pojetí gestaltu [22], začala teorie rolí sloužit k velice různorodým účelům a termín „role“ postupně nabyl tří různých významů. Ralph Linton⁴ [16, s. 113–131] jej používal k označení různosti v rámci kultury; Jacob Moreno⁵ [20] učinil z jevištního „hraní rolí“ výchozí bod pro psychodramatickou terapii a výzkum v této oblasti; a konečně výzkumníci pokoušející se zjistit, co způsobuje napětí ve fungování organizací, si za své orientační východisko zvolili koncept „konfliktu rolí“.

Zároveň se objevilo několik důležitých kritických reakcí. Jednou z nich byla námitka, že termín „role“ označuje něco natolik různorodého, že to není možné poctivě zkoumat a dospět ke koherentní teorii. Někteří kritici snižovali význam rolí tvrzením, že přijímání a opětovné opouštění rolí je jen povrchní a pro osobnost aktéra nemá žádné významné důsledky [14]. Další teorii rolí odmítali jako systém vedoucí k rigidnímu kulturnímu a mechanistickému determinismu [1, s. 81–82]. Často to vypadá, že se teorie rolí zabývá pouze negativy, neboť ji tvoří propracované generalizace ohledně nefunkčnosti rolí v konfliktu, vnitřního napětí v roli a podobně, avšak teorie rolí nedokáže vysvětlit, jak role fungují v normálním kontextu. A konečně, teorie rolí se někdy má za nadbytečnou, neboť jen používá termínu „role“ namísto „společenské normy“ či „kultury“, aniž

1 V orig. „Role Taking: Process versus Conformity“. Článek poprvé vyšel v publikaci *Human Behavior and Social Processes* (Lidské chování a sociální procesy, ed. Arnold M. Rose, 1962). Překladařelé vycházeli z verze vydané v knize *Life as Theater. A Dramaturgical Sourcebook* (Život jako divadlo. Dramaturgická příručka, 2005). V české verzi textu jsou použity termíny G. H. Meada v překladu použitým v knize *Mysl, já a společnost* (Portál, 2017). Pro přehlednost uvádíme anglické termíny používané Turnerem v hranatých závorkách. Čísla v hranatých závorkách odkazují k Turnerem použité literatuře. Poznámky pod čarou byly doplněny překladařelkou textu Klárou Škrobánkovou.

2 George Herbert Mead (1863–1931): americký sociolog a psycholog, jeden ze zakladatelů symbolického interakcionismu.

3 Kurt Lewin (1890–1947): německo-americký psycholog.

4 Ralph Linton (1893–1953): americký antropolog, který definoval rozdíl mezi rolí a statutem.

5 Jacob L. Moreno (1889–1974): rakousko-americký psychiatr a sociolog, zakladatel psychodramatu.

by představovala jakýkoli nový dynamický princip.

Každá z těchto výtek má svůj význam, věříme však, že jejich platnost pramení z dominantního postavení Lintonova pojetí role a je důsledkem příliš zjednodušeného modelu funkčnosti rolí užívaného v mnoha současných vědách o fungování organizací [*organizational studies*]. Teorie konfliktu rolí by měla vycházet z pevných základů propracované koncepce normálního hraní rolí a přejímání rolí jako procesu. Takovou koncepci lze najít načrtnutou ve starší, meadovské teorii. Tato kapitola se pokusí upozornit na některé příhodné aspekty této teorie, a tím ukázat, že je něčím víc než jen pokračováním normativní či kulturně deterministické teorie a že koncept role do pojetí sociální interakce přináší nový prvek.

Základní prvky přejímání rolí

Proces vytváření role

Nejprve je nutné rozlišit mezi teorií vycházející z existence odlišitelných a identifikovatelných rolí, a dále postulováním tendence vytvářet a pozměňovat vlastní role i role druhého [*self-roles* a *other-roles*] coby určujícího procesu vzájemného jednání. Druhý přístup se tolik nepokouší o přesné vymezení jednotlivých rolí v rámci skupiny ani konkrétního obsahu daných rolí, jako spíše o vysledování základních tendencí aktérů jednat tak, *jako by* šlo o roli. Role v tomto druhém slova smyslu je tak jakýmsi ideálním konceptem, který lidi nutí převádět jakékoli libovolné situace jednání na více či méně explicitní soustavy interagujících rolí. Avšak vztah aktéra k rolím, jež na sebe bez větších potíží bere, se může podobat vztahu naivního diskutéra k souboru předpokladů, z nichž, alespoň dle svého pevného přesvědčení, odvozuje diskutér své argumenty, přičemž ve chvíli, kdy je někdo zpochybní, nedokáže tyto argumenty ani vysvětlit ani plně obhájit. Role „existují“ v různé míře konkrétnosti a konzistence, přičemž jednotlivci sebevědomě rámuje své chování tak, jako by jejich existence byla jednoznačná a jasná. Výsledkem je, že ve snaze explicitně vyjádřit některé aspekty rolí aktér občas role tvoří a modifikuje stejně tak, jako je vystavuje na odiv; tento proces není pouhým *prejímáním rolí* [*role-taking*], nýbrž je jejich *vytvářením* [*role-making*].

Na chování vojska a úřednictva nechť je tedy nahlíženo nikoli jako na ideální či typický příklad teorie rolí, nýbrž jako na pokřivený případ spadající do širší škály fenoménu přejímání rolí. Formální regulační systém brání procesu vytváření rolí v jeho svobodném působení tím, že omezuje jeho repertoár a konzervuje hranice mezi rolemi. V takovém kontextu, kde je jednání téměř zcela předepsáno a každé nestandardní chování institucionálně sankcionováno, roste bezvýznamnost procesu přejímání a vytváření rolí jakožto součásti probíhající interakce.

Bez formální regulace může v jakékoli situaci dojít k převrácení perspektivy vlastní role či role druhého. Role připomínají póly na osách, z nichž každá tvoří rozměr v prostoru. Nekonečný počet umístění os odpovídá logickým požadavkům dat ve faktorové analýze. Podobně také z pohledu procesu vytváření rolí disponuje aktér nekonečným

počtem definic určujících hranice mezi rolemi, jež stejně tak odpovídají logickým požadavkům přejímání rolí. Avšak umístění libovolné z těchto hranic, ať už na kratičkový okamžik či delší časový úsek, omezuje či předurčuje identifikaci rolí druhého. Právě tato tendence tvarovat vnímatelný svět do rolí je klíčem k chápání přejímání rolí jako ústředního procesu v rámci interakce.

„Vlastní role“ a „role druhého“

Uvnitř ideálního rámce, v němž se odehrává proces přejímání rolí, představuje každá role způsob, jak se v dané situaci vztáhnout k rolím druhého [*other-role*]. Role nemůže existovat bez jedné či více relevantních rolí druhého, vůči nimž je orientována. Role „otce“ nedává smysl bez role dítěte; lze ji definovat jako vzorec jednání pouze ve vztahu ke vzorci chování dítěte. Role usmiřovatele může existovat pouze tehdy, pokud ostatní ve skupině hrají role soupeřů. Role hrdiny se liší od role hlupáka jen díky roli, již hraje aktérovo skutečné či imaginární publikum.

Tento princip reciprocity rolí představuje všeobecné vysvětlení pozměněného chování. Změna vlastní role odráží změny v hodnocení či vnímání rolí relevantních druhých. Interakce je vždy *prozatímním* procesem, tedy procesem neustálého prověřování, nako-lik mé pojetí role druhého ještě platí. Reakce druhého pak toto pojetí může upevnit nebo narušit. Výsledkem procesu prověřování je stabilizace či modifikace vlastní role.

Idea přejímání rolí přesouvá důraz z procesu prostého sehrání předepsané role na vytváření performativního výstupu na základě přisuzované role druhého. Aktér není držitelem pozice s jasně daným souborem pravidel – daných kulturou či sadou norem –, nýbrž člověkem, který musí jednat částečně v souladu s hlediskem daným jeho vztahem k ostatním, v jejichž jednání se odráží role, které aktér nejprve musí identifikovat. Neboť roli druhých [alter] lze pouze odvodit a nikoli bezprostředně poznat vlastním já [ego], ověřování dedukcí ohledně role druhých představuje v interakci trvalý prvek. Nikdy proto zcela nezmizí prozatímní platnost definice vlastní role jednotlivce a jejího provedení.

Lintonův slavný výrok o statusu a roli zřejmě dal vzniknout pojetí role jako kulturní danosti v protikladu k Meadovu chápání role⁶ především jako perspektivy či úhlu pohledu relevantního druhého. Linton přesunul těžiště od přejímání role druhého k sehrání role předepsané pro vlastní já. V důsledku toho ovšem ztratil ze zřetele specifčnost interakce, k níž dochází v kontextu improvizací povahy subjektového „já“ [„I“], o něco rigidnější společenské kategorizace sociálního „já“ [„me“] oproti subjektovému „já“ a neustále se proměňujícího dialektického vztahu mezi subjektivním „já“ a sociálním „já“.

6 K Meadovu chápání role a konceptu Já (Self) více ve studii „Svět je symbolická interakce: symbolický interakcionismus jako východisko výzkumu teatrality veřejných událostí“, která je publikovaná v tomto čísle na str. 9–32.

Role jako významové seskupování chování

Přejímání i vytváření rolí vždy spočívá v seskupování chování do jednotek. Izolovanou akci lze v rámci analýzy role brát jako fakt pouze tak, že ji interpretujeme jako projev konfigurace. Jednotlivec jedná tak, jako by svým chováním vyjadřoval nějakou roli, a této osvojené roli může přisuzovat větší realnost než jednotlivým konkrétním jednáním. Role se stává referenčním bodem jednak při interpretování konkrétního jednání, jednak při čekání na jednání postupně po sobě následující i při hodnocení jednotlivých jednání. Například lež jako projev role přítele je něco zcela jiného než tatáž lež jako projev role podvodníka. Různá jednání mohou být nahlížena jako tytéž či ekvivalentní; identické jednání může být nahlíženo jako zcela odlišné; konkrétní úsudek je dán umístěním jednání do kontextu role.

Seskupující aspekt přejímání rolí je snad nejjasněji přítomen v soudech, jež lidé vzájemně vynášejí ohledně *konzistence* svého chování. Tyto soudy nezřídka samy porušují logická kritéria konzistentnosti. Vycházejí z lidového přesvědčení, že chování člověka lze oklestit jedinou rolí. Chování rodiče, jenž se tu k svému dítěti staví vlídně a jindy mu naplácá, by velmi nepravděpodobně bylo hodnoceno jako nekonzistentní, neboť oba typy chování se za patřičných okolností považují za rozumné projevy téže rodičovské role. Mnohem závažnějším projevem hodnocení chování jako nekonzistentního je soud, že chování nedává smysl – že je nesrozumitelné. Chování se považuje za smysluplné, jen když lze řadu prováděných činností interpretovat jako indikátor toho, že aktér disponuje představou nějaké role, kterou se ve svém chování řídí.

Sociálně strukturovaný svět zkušenosti sestává z množství klasifikačních dimenzí. Dimenze rolí odkazuje k typům aktérů. Podstatou role je možnost být ztvárněna různými aktéry a zůstat nadále identifikovatelná navzdory individuálním úpravám. Ačkoli lidé bývají často trvale klasifikováni podle hlavních rolí, jež hrají, samotný termín „role“ označuje konkrétně spíše typ aktéra nežli typ člověka. Toto rozlišení umožňuje, že týž jednotlivec na sebe může příležitostně brát dokonce i protichůdné role a že tutéž roli mohou hrát lidé jinak zcela odlišní.

Takto chápaná role – a dle našeho názoru zde navazujeme na dílo G. H. Meada – představuje určitý druh struktury, která se nachází někde mezi rigidním pojetím role jako soustavy vlastností předepsaných určitou pozicí a K. Davisovým⁷ pojetím role jako reálného chování držitele určitého statusu [8, s. 89–91]. Role je označením pro vzorec, který lze chápat jako konzistentní chování jednoho typu aktéra. Chování držitele daného statusu představuje jedinečnou konstelaci, jejíž komponenty drží pohromadě jen díky tomu, že pocházejí od konkrétního jednotlivce, který se v průběhu svého jednání orientuje směrem k jednomu určitému statusu. Avšak lidové pojetí konzistentnosti si žádá nějaký obecněji platný princip. Tím musí být buďto něco, co daná skupina již zná, nebo něco se schopností v rámci dané skupiny k něčemu známému odkazovat. Unikátní chování držitele dané pozice může, ale také nemusí vytvářet roli, ať už z hlediska jeho samotného nebo relevantních druhých, v závislosti

7 Kingsley Davis (1908–1997): americký sociolog a demograf.

na tom, zda se ten který princip projeví v takovém světle, aby se dané chování jevílo jako konzistentní.

Přístup v podstatných ohledech této koncepci podobný a zároveň v podstatných ohledech odlišný představuje Mertonovo⁸ pojetí *soustavy rolí* [18]. Držitel organizační pozice zastává odlišnou roli vůči každému typu relevantních druhých, s nimiž v této své pozici přichází do styku. Klastř rolí, jež si osvojuje díky tomu, že je držitelem určité pozice, je jeho „soustavou rolí“. Pro teorii rolí to potvrzuje klíčový význam interakce mezi mnou a ostatními. Ale omezení koncepce „role“ na jediný druh reciprocity ubírá množství prostoru pro druhou významnou součást procesu přijímání rolí, jíž je proces objevování a vytváření „konzistentních“ celků přítomných v chování. Problém učitelky-matky, který spočívá v nutnosti nalézt kompromis mezi oběma rolemi v případě současného angažmá v obou dvou, se ve významných aspektech liší od situace učitelky, která svou roli musí vytvářet a naplňovat v paralelním vztahu ke svým žákům, rodičům a nadřízeným. V druhém případě nepřipadá v úvahu, že by byla nucena jeden z těchto vztahů opustit, přičemž podstatou této role je budování takového vzorce, který se dokáže efektivně vypořádat s různými typy relevantních druhých a zároveň splňovat nějaká rozpoznatelná kritéria konzistentnosti. S výjimkou zvláštních případů nositelé tyto role nezakoušejí odděleně a ani je takto nevnímají ti, pro něž představují relevantní role druhého.

Z pojetí přijímání rolí jako procesu budování a objevování konzistentních vzorců jednání, které lze ztotožnit s typy aktérů, lze odvodit teorém týkající se situací, v nichž jsou role v konfliktu, jež volá po empirickém ověření. Vždy, když sociální struktura nastolí situaci, kdy mnoho jednotlivců jedná typicky z pozice dvou daných rolí zároveň, objeví se tendence vytvořit jedinou roli, jež by v sobě zahrnovala veškerá jednání. Tato jediná role může být výsledkem procesu splynutí dvou rolí, které se vzájemně pohltnou, či může vzniknout třetí role a tato být nově rozpoznána; takový vzorec bývá obvykle považován za konzistentní v případě, že by obě role, tj. původní i nově vzniklá, našly své uplatnění. První tendenci ilustruje dvojice rolí rodič a manžel. V lidovém pojetí obvykle neplatí přísné rozlišování mezi chováním rodiče a manžela, jež tolik sociologů rádo zdůrazňuje ve jménu logické – oproti lidové – konzistence. Role politika je příkladem druhé tendence, neboť představuje svébytnou perspektivu, v níž může jednotlivec jednat, aniž by jednal jako stranický funkcionář a zároveň představitel vlády. Z druhého úhlu pohledu by se jednalo o konflikt rolí, avšak z úhlu pohledu role politika je možné takový vzorec považovat za konzistentní.

Povaha rolí jako jednotek

Pro obhájení zde nabízeného pohledu je potřeba podrobněji vyjasnit dvě věci. Zaprvé je nutné detailně specifikovat povahu recipročních vztahů mezi rolemi. Jak na sebe já [self] a druhý vzájemně působí? Jak role druhých ovlivní roli vlastního já [ego]? Zadruhé je třeba prošetřit povahu principu seskupování, který vytváří hranice mezi rolemi. Na

8 Robert K. Merton (1910–2003): americký sociolog zabývající se mj. sociálními rolemi.

jedné straně tvrdit, že neexistuje pevně daná soustava rolí, na druhé straně prohlašovat, že lidé své soudy o konzistenci či nekonzistenci vynášejí na základě úspěšného zasazení poslušnosti jednání do sféry jediné role, může znít jako paradox. Jelikož druhý problém souvisí se vztahem mezi přejímáním rolí jako procesu a dalšími úvahami, které se soustředí na sociální strukturu spíše než na individuální aktéry, začneme u něj.

Role v organizacích a kultuře

Normální proces přejímání rolí, jak jsme naznačili, je prozatímním procesem, v němž jsou v průběhu interakce role identifikovány a získávají svůj obsah na proměnlivých osách. Jak identifikace rolí, tak jejich obsah prochází souhrnou revizí, a poskytují-li stabilní rámec pro interakci, na určitou dobu se relativně ustalují. Obvyklé formální procedury v organizacích umenšují prozatímní povahu interakce, v důsledku čehož závisí projev každého funkcionáře méně na jeho vlastním pojetí rolí relevantních druhých, k nimž se vztahuje, což minimalizuje proces vzniku gestaltu, který je nahrazován předpisy rolí. Tato snaha normálně bývá úspěšná jen z části, což dokládá velké množství literatury o neformálních uskupeních uvnitř formálních struktur.

Výzkumy neformálních skupin ukazují, že k diferenciaci rolí dochází podél os fungování skupin, například podél os dodržování dohod, přijetí zodpovědnosti, ochrany norem skupiny, atd. [3] Interakce v takovém kontextu umožňuje, že přejímání rolí probíhá ve své „nejčistší“ formě. Interakce zahrnující institucionální či statusové role je komplexnější a vytváří kompromis mezi procesem přejímání rolí a prostým konformním jednáním, jaké vyžadují organizační předpisy.

Způsob, jak formální předpisy dokáží „sešněrovat“ proces přejímání rolí, lze asi nejlépe ukázat v souvislosti s recipročním vztahem mezi vlastními rolemi a rolemi druhého. Při reálné interakci není identifikace role jen funkcí chování aktéra, nýbrž funkcí projevu role druhého. Například role lídra zahrnuje komplex jednání, které by měly reflektovat určité kompetence a postoje. Ale pokud relevantní druzí tyto neopětují nebo pokud je již opětují vůči jiné osobě v roli lídra, vede identické chování k označení aktéra jako „opozičníka“ či „potížisty“, a nikoli jako „lídra“. Takové nálepkování ostatními nakonec nutně vede k redefinici uchazeče o roli lídra, který tak musí buďto pokračovat v roli opozičníka či změnit své chování. Avšak určení rolí v organizacích dokáže přiřadit neformální role lídrů a jejich stoupenců ke konkrétním pozicím, jejichž proponenty lze formálně dosadit. Tento formalizační proces zčásti tvoří specifikování rituálních forem chování, pomocí nichž každý zúčastněný potvrzuje povahu recipročního vztahu. Formalizace má za úkol přimět oficiálně určené stoupence dodržovat roli stoupenců i v případě, že lídr nedokáže svou roli sehrát, když reciproční vztahy selžou.

Efektivita takových formalizačních snah o omezení normální šíře škály možností při přejímání rolí je poměrně různorodá. Rodič může pokračovat v roli vzoru, i když dítě toto chování neopětuje, nebo ji může zahodit a sehrát roli z osy vzorce chování svého dítěte. Vysoce postavený představitel firmy může i dál jednat s důstojností, jako by docházelo k plnění jeho příkazů, nebo se může zbavit zodpovědnosti a přijmout za svůj

komplexnější vzorec jednání, který je v souladu s jeho bezmocí. Ale samotná formální role, pokud ji chápeme odděleně od efektivního zapojení neformální role, je jen kostrou tvořenou pravidly, jejichž úkolem je vznik patřičných neformálních rolí. Formalizované role se k úplným rolím mají jako rozbušky k výbušninám – slouží jen k jejich aktivizaci.

Rámec diferenciacce rolí

Soudržnost role nemůže spočívat v prostém výčtu soustavy specifických druhů chování, neboť totéž chování může v různých situacích indikovat různé role. Jednotlivý prvek spočívá v tom, že aktérovi je přisouzen nějaký záměr či postoj. Různé činy konané jednotlivcem mohou být hodnoceny jako záměrné či nezáměrné na základě určení role. Například takový řídicí pracovník musí činit rozhodnutí, která nutně někomu pomohou a jinému způsobí újmu. Avšak ona újma je považována za neúmyslnou do té míry, nakolik je role vnímána tak, že je vykonávána nestranně a odpovědně. Jednotlivec, který hraje pečovatelskou, utěšitelskou roli, musí nutně vytvořit takový vztah, v němž je nadřazen tomu, kdo od něj útěchu přijímá, ale tato nadřazenost je bezděčná. Jelikož už samotná definice role selektivně usměrňuje její chápání, nemusí si ani aktér role, ani ten, k němuž se vztahuje, nadřazenosti či administrativní újmy povšimnout. Součástí přijímání rolí je selektivní vnímání toho, co dělají ostatní, a vysoká míra selektivity založená na nějakém záměru či postoji, který je přisuzován druhému.

Neplatí, že by všechny kombinace různého chování bylo možné zařadit pod jednu roli. Jak jsme naznačili na začátku, jelikož ten, který přijímá roli, jedná, jako by role byly skutečné a objektivní entity, musejí existovat kritéria, pomocí nichž se aktér ujistí, že to, co má na mysli, rolí skutečně je. Takové ověření pramení ze dvou zdrojů, z „vnitřní“ validace interakce jako takové a z vnější validace vycházející z toho, co G. H. Mead nazývá „zobecnělý druhý“.

Vnitřní validace spočívá v úspěšném předjímání chování druhých, k nimž se vztahuje, v rámci škály potřebné pro sehrání vlastní role. Ta následně závisí na existenci rolí, které poskytují vzorec pro interakci s jedincem, který se projevuje specifickým výběrem chování, jehož soudržnost jako role je předmětem ověřování. Kritérium vnitřního ověření znamená, že daná konstelace chování je posuzována tak, že vytváří roli na základě vztahu k rolím druhého.

Snadno bychom se mohli domnívat, že díky kritériu vnitřního potvrzení jsme zadními vrátky umožnili návrat systému pevně určených rolí. K tomu musíme poznamenat dvě věci. Zaprvé, není to tak, že by stačila jedna role, která by jednotlivci umožnila interagovat domněle konzistentně s rolemi druhého. Role často bývají komplexními alternativními způsoby jednání s danými rolemi druhého. Škálu možností dále rozšiřuje fakt, že normální interakce obvykle disponuje jen omezenou mírou intimity, intenzity a délky trvání, takže aktivován bývá jen úzký segment každé role. Navrhujeme coby rozumnou hypotézu, že čím užší je aktivovaný segment role, tím širší je škála rolí druhého, s nimiž lze interagovat a jež mohou interagovat s ní.

Zadruhé, ve světle našeho tvrzení, že vytváření rolí je procesem vytváření gestaltu, pak to, co nelze vnímat jako ustanovující roli ve vztahu k jedné roli druhého, lze takto vnímat v případě interakce se dvěma či více rolemi druhého. Totální role školního inspektora, o níž ve své studii pojednávají Gross⁹ a další [12], by pouze z hlediska vztahu k roli učitele nedokázala vyprodukovat náležitou předpověditelnost reakcí vůči roli učitele, a proto by s ní bylo nutné zacházet jako s nekoherentním chováním. Ale pokud ji chápeme jako maximalizaci předpověditelnosti reakcí na celou škálu rolí relevantních druhých, jako jsou členové školní rady, učitelé a rodiče, pak je takové chování možné lépe interpretovat jako projev jediné role. Co chápeme jako nekonzistentní chování ve vztahu k jednomu typu role relevantního druhého, je zcela koherentní ve vztahu k celému systému rolí druhého.

Kritérium vnitřního potvrzení zaručuje neustálé proměňování obsahu specifických rolí, příležitostné odmítnutí identifikace role a jindy „objevení“ či vytvoření role nové. K této proměně dochází v neustále probíhající interakci mezi poněkud neurčitými, nadto vždy nekompletními ideálními koncepcemi rolí a zkušeností s jejich sehráním ať už mnou samým, či někým jiným. Jelikož je každá interakce z určitého ohledu jedinečná, musí obsahovat prvek improvizace na téma pramenící z vlastní role i role druhého. Samotný akt vyjádření role nějakým novým typem chování v roli aktérovi dovoluje vidět roli v trochu jiném světle. Podobně jedinečnost chování druhých a unikátnost situace, ve které je chování druhých potřeba předvídat či interpretovat, slouží k tomu, aby aktér ztvárnil roli trochu jinak. K vnitřnímu testování patří různá míra zakoušení postojů či záměrů, které roli dodávají koherenci. Různá míra zapojení do role v době jejího sehrání a různé vztahy tváří v tvář druhým umožňují chápat tutéž roli různě a každá taková zkušenost zanechává stopu na tom, jakou koncepci vlastní role i role druhého si účastníci vytváří.

To, co nazýváme *vnější validací* role, je založeno na určení, zda je chování jinými, jejichž soudy jsou do značné míry vnímány jako správné či legitimní, posouzeno jako ustanovující roli. Nejjednodušší formou takového kritéria je nalezení obecně užívaného jména pro danou roli. Pokud lze nějakému vzorci chování přiřknout název, nabývá tak *ipso facto* exteriority i donucení Durkheimovy¹⁰ „kolektivní reprezentace“ [9]. Pojmenování nezajišťuje, že dojde ke shodě ohledně obsahu role; zaručuje pouze, že lidé mohou dospět k neshodě, jako by existovalo něco reálného, na čem se neshodnout lze.

Významné normy a hodnoty slouží jako kritéria koherence rolí, neboť se obvykle aplikují za nevysloveného předpokladu, že žádný člověk, pokud jde o nějakou významnou normu či hodnotu, není s to zároveň být pro i proti. Existuje zřejmě značná všeobecná shoda ohledně existence a povahy role vraha, do níž spadá i mnohem komplexnější vzorec chování než jen samotný akt zabíjení či jednání, které s vraždou funkčně souvisejí. Tato role je více či méně imaginární konstelací jednání a postojů a záměrů popisujících aktéra, jehož vztah je k významným, posvátným normám společnosti konzistentní tím nejjednodušším možným způsobem – je jednoznačně negativní. Protože

9 Neal Gross (1920): americký sociolog soustředící se na vztahy a role ve vzdělávacích institucích.

10 Émile Durkheim (1858–1917): francouzský sociolog, který je považován za zakladatele moderní sociologie.

většina jednotlivců nemá příležitost ověřit si své pojetí role vraha pomocí interních kritérií, dokáží se tato i jí podobné role poměrně snadno vypořádat s nedostatečným empirickým ověřením a mohou sloužit jako dostačující role druhých vůči velice rozrůzněným vlastním rolím, jež prostý občan má příležitost sehrát vůči vrahu.

Role jsou také potvrzovány pomocí členství ve skupinách, které ostatní uznávají, a zastáváním formalizovaných pozic. Lidé si snadno vytvoří své pojetí role amerického legionáře, Žida, orientálce, atd., když do něj zapracují postoje a záměry, jež jsou přisuzovány příslušníkům dané skupiny jako jejich odlišující znaky. Ve srovnání s neformálními rolemi hmatatelnější formální status a pozice v organizaci nadto znamená, že existuje tendence tyto dvě oblasti spojit. Neformální role často získávají název výpůjčkou od formálních statusů, s nimiž jsou spojeny, viz odkazy k „otcovské“ roli či roli „mudrce“.

Konečně, součástí vnějšího ověření je cit pro to, co se k sobě hodí, a to na základě zkušeností s danými soustavami postojů, cílů a konkrétních jednání, jež projevují jednotliví aktéři dohromady, a co nikoli. Tento cit se na jedné straně odvozuje od toho, co je převládajícími společenskými strukturami reálně považováno za obvyklé, a na druhé straně od příkladu udávaného významnými jednotlivci, jež daný aktér vidí jako svůj vzor. Některá odlišení úkolů od postojů, který je vyžadován kulturou, sledují zvýšení efektivity ve společnosti, avšak jiná vznikají náhodou či pokračují v dělící linii, která již nemá žádný funkční užitek. Přijmeme-li rolové chování konkrétního jednotlivce za standard, může to vést k začlenění množství jinak irelevantního chování do role a k soudu, že určitá jednání, jež jsou dle jiných kritérií neslučitelná, ve skutečnosti nekonzistentní nejsou.

Každé z těch několika vnitřních i vnějších kritérií musí působit ve vztahu k ostatním. V podmínkách dokonalého souladu se různá kritéria setkávají, aby určila tytéž celky jako role a aby shodně určila jejich obsah. Ale za normálních, volnějších podmínek fungování společnosti jsou různá kritéria z části konzistentní a z části ve sporu. Neboť motivace působící na lidi nelze rozdělit tak elegantně, aby to odpovídalo hlavním normám společnosti, hranice mezi normami rolí orientovaných na morálku často zahálí pološtín, jakmile do hry vstoupí jak vnější, normativní kritéria, tak ta vnitřní, interaktivní. Formální pravidla, která jsou aplikována, když se rolím dostává pojmenování od statusů a pozic v organizaci, nemusejí nutně vždy plně odpovídat pocitu, který zavládne, když dojde k sehrání či přejmutí dané role v konkrétní interakci. Tyto nesrovnalosti, jež jsou důsledkem působení mnoha různých kritérií pro jednotky rolí, zajišťují, že rámec rolí bude fungovat jako neurčitý, ideální rámec chování, a nikoli jako soubor jednoznačně daných předpisů. V určitém smyslu jsou koncepce rolí kreativními kompromisy a důležitou fází teorie rolí by tedy mělo být zkoumání, jak se jich dosahuje.

Povaha interakce rolí

V našem pojednání jsme doposud kladli důraz na dva aspekty procesu přejímání rolí, konkrétně na proces seskupování chování do „konzistentních“ jednotek, které odpovídají zobecnitelným typům aktérů, a dále na proces řízení chování tváří v tvář relevantním

druhým, k nimž se vztahujeme. Do jisté míry jsme rozpracovali povahu a východisko toho aspektu přejímání role, který formuje gestalt. Dále zbývá vysvětlit povahu vztahu mezi vlastní rolí a rolí druhého.

Dynamika vlastního já a druhého

Koncepce role se v sociologické a příbuzné literatuře dnes obvykle používá způsobem, který dynamický vztah mezi rolemi líčí primárně jako *konformitu*. V tomto častém modelu se nacházejí tři klíčové termíny, konkrétně *konformita*, *očekávání* a *schválení*. Součástí každé role je soubor očekávání ohledně chování jedinců v relevantních jiných rolích. Když vlastní já převezme roli druhých, pak ten aspekt role druhých, na nějž je mimořádně citlivé, představuje sadu očekávání vztažených k jeho vlastní roli (roli vlastního já). Vlastní já přejímá roli druhých proto, aby vyhovělo jejich očekáváním. Malou míru konformity je nutné vysvětlit jako chybné přejmutí role, případně jako nedostatečnou schopnost empatie či malé množství příležitostí vnímat a soudit roli druhého. Zaznamenání souhlasu potvrzuje, že přejmutí role a hraní role proběhlo v souladu s principem konformity.

Dovoluujeme si tvrdit, že předestřený model není sám o sobě nesprávný; jen není dostatečně obecný. Popisuje pouze jeden z několika možných způsobů, jak se procesy přejímání role a hraní role mohou projevit, pouze jeden z několika možných typů dynamických vztahů, jež mohou vznikat mezi vlastními rolemi a rolemi druhého. My však máme za to, že vztahy mezi vlastními rolemi a rolemi druhého jsou plně odvozeny od interakce a že existuje několik druhů dynamických principů, které závisí na cílech hráčů daných rolí a na povaze jejich vzájemného vztahu. Dále pak je často součástí sehrání dané role také souběžný vztah mezi přejmutím role a několika dalšími rolemi druhých, a tento dynamický vztah mezi vlastní rolí a rolí druhého může být případ od případu odlišný.

U některých sportovních aktivit, jako je například zápas v baseballu, jsou role velmi standardizované a možnosti improvizace jsou minimální, takže se dá poměrně oprávněně předpokládat, že v každé roli jsou obsažena jasná očekávání ohledně všech rolí druhého. Ale ve většině situací platí, že hráč dané role nebude očekávat od relevantního druhého nějaké konkrétní jednání, ale spíše určité chování, jež bude možno interpretovat jako směřující k naplnění cílů spojovaných s danou rolí druhého, jako vyjádření postoje převážně spojovaného s danou rolí nebo jako konzistentní s hodnotami k ní přidruženými. Skupina rozvrácená vnitřními neshodami se může obrátit k někomu, kdo, jak doufá, sehraje roli zprostředkovatele kompromisu. Činí tak s jistými očekáváním, jež souvisejí s obecným záměrem a postojem, který bude jeho jednání vést, a jakousi obecnou koncepcí chování, které v důsledku povede k dosažení kompromisu, nebo naopak. Nemá však jasnou představu, jaké konkrétní kroky to budou.

Projevy chování rolí vůči sobě by lépe než termín „očekávání“ mohl vystihnout termín „připravenost“. V centru této úvahy stojí, že role vlastního já ho *připravuje* na vágně definovanou *škálu* reakcí druhých na základě role, kterou druzí zastávají.

Potenciální reakce druhých se tedy dělí na ty, jež lze snadno interpretovat na základě očekávaných vlastních rolí a rolí druhého, a ty, jež z tohoto hlediska zdánlivě nedávají smysl. Reakce spadající mimo škálu připravenosti mohou být dvojího druhu. Mohlo by jít o reakci, jež byla původně chápána jako irelevantní, tedy neinterpretovatelná jako projev libovolné role v kontextu současného směřování interakce. Nebo by mohlo jít o reakci, která měla indikovat jiné role než ty, jež byly druhým přisouzeny.

Více či méně jednoznačná očekávání ohledně role vlastního já, jež jsou součástí role druhých, preference, chápání legitimního či nelegitimního chování a hodnocení, to vše vztahující se k roli vlastního já, jsou části role druhých, avšak netvoří její celek. Přejímání rolí se může, ale také nemusí soustředit na tyto aspekty. Pokud tomu tak je, hovoříme o reflexivním přejímání rolí [25]. Přejímání rolí je vždy neúplné, neboť citlivost vůči různým aspektům role druhého je pokaždé různá. Pouze ve výjimečných případech nastává pravděpodobnost, že reflexivní aspekt bude obsahovat takto citlivé vnímání. Toto zcitlivění souvisí se vztahem konformity, avšak nikoli nutně se souhlasem v prostém smyslu.

Nejobecnějším cílem souvisejícím s citlivostí vůči reflexivním aspektům role druhého je potvrzení vlastního obrazu. Účelem je prezentovat vlastní já [self] takovým způsobem, který bude konformní s koncepcí role, kterou má relevantní druhý, s níž chce být aktér identifikován. Tuto roli však může relevantní druhý schválit či neschválit, nebo také vůči ní zaujmout neutrální stanovisko. Pubertální „drsňák“ se může topit v nejistotě, zda kýžený obraz sebe sama vyjádřil dostatečně až do chvíle, než se mu podaří vyprovokovat učitele k udělení důtky. Individualista může být nespokojen, dokud nevyprovokuje nějakou konvenční osobu k hádce.

Jinde se různé druhy dynamických vztahů mezi rolemi probíraly pod názvy jako „hledisko role“ či „reflexivní a nereflexivní přejímání rolí“ [25]. Ale nejobecnější je takový druh vztahu mezi vlastní rolí a rolí druhého, který představuje způsob naplnění buďto nějakého společného cíle nebo různých vlastních cílů. Za takových okolností bude vztah mezi rolemi pragmatický a na obě role (nebo na tutéž roli sehrnanou dvěma interagujícími jedinci) lze pohlížet jako na efektivní dělbu práce. Při přejímání rolí budou charakteristické aspekty rolí druhého představovat jejich směrodatné prvky a sehrání vlastní role proběhne tak, aby došlo k účelnému spojení se směrodatnými prvky role druhého, a tím k dosažení zamýšleného cíle. Konformita s očekáváním druhých se může projevit jako částečně určující prvek tohoto bytostně interaktivního vztahu, ale v principu jde o doprovodný prvek efektivního naplnění cíle. Princip konformity může také převážít, neboť důsledky interakce rolí za účelem dosažení společného skupinového cíle nemusí být hned zřejmé, jako je tomu v případě vojenské organizace v záloze či ve vzdělávací instituci, kde chybí možnosti, jak reálně ověřit efektivitu vzdělávacího procesu. Avšak konformita zůstává zvláštním případem obecnějšího principu interaktivity, a nikoli sama obecným principem.

Normativní složka přejímání rolí

Rolemi se často rozumí soustavy norem aplikovatelných na aktéra hrajícího identifikovatelnou postavu. Jelikož jsou normy aspoň zčásti srovnatelné s očekáváními, může toto pojetí vést ke stejné prostému chápání konformity jako to, jímž jsme se právě zaobírali. Nicméně koncept role zahrnuje jeden ve své podstatě normativní prvek, který je založen na faktu, že předpokladem interakce je alespoň minimální předpověditelnost. Tuto propojenost důkladně popsali Waller a Hill¹¹ [28. s. 328–332] s odkazem na „systémy vzájemně provázaných zvyklostí“ [interlocking habit systems], jež vznikají u manželských dvojic. Oba partneři se snaží směřovat své chování tak, aby odpovídalo minulým zvyklostem v chování protějšku, avšak ve chvíli, když protějšek své chování neočekávatelným způsobem změní, chování prvního začne působit nepatřičně. Tato nepatřičnost vede k tomu, že vůči inovujícímu partneru pocítí zášť a následně jej obviní, že neměl právo své chování měnit. A tak, ačkoli původně neexistovala žádná norma ani nebyla explicitně určena pravidla, určitá norma de facto vznikla kvůli tomu, že nepředpověditelné chování jednoho způsobilo druhému újmu. Jsou dva druhy předpovědí. Jeden se týká role, která se bude hrát, a druhý představuje očekávání, že chování bude i nadále odpovídat té roli, která se etablovala v rámci interakce. Právě druhá předpověď je zásadní. Základním normativním elementem v přejímání rolí a v hraní rolí je požadavek konzistentnosti aktéra – jeho chování musí probíhat v rámci hranic stanovených danou rolí. Tedy dokud se své role drží, jeho partner bude, obecně řečeno, připraven na jeho chování reagovat, a to ať už je schvaluje, či nikoli.

V kontextu fungování institucí dochází k zavedení dodatečného normativního prvku, který a priori určuje, jakou roli musí hrát každý jednotlivec, aby se zajistila potřebná dělba práce a byly minimalizovány náklady na chování ustavující roli. Avšak norma konzistentnosti je zde ještě podstatnější, neboť se aplikuje na přejímání rolí jak ve formálních, tak neformálních prostředích, zatímco norma přisuzující role osobám se aplikuje převážně jen ve druhém typu prostředí.

Působení normy konzistentnosti není tak zřejmé, neboť implicitně se má za to, že aktéři se podle ní řídí. Náznaky, že aktér pochází z nečlenské skupiny, zvláštní znaky deviantní identity nebo očividné projevy „nekonzistence“ vedou ke zpochybnění tohoto předpokladu. Ale pokud podobné náznaky nejsou přítomny, pak východisko, že se každý aktér musí řídit nějakou rolí, velmi posiluje možnost dospět k takové soustavě interpretací aktérova chování, které je umožní vidět jako výraz jediné role. Může to dospět až tak daleko, že se pro jednoho z aktérů uměle vytvoří částečně nová role. Jakmile dojde k identifikaci role aktéra, ať už na základě znaků užívaných danou pozicí, zaujetím určitého místa v dané situaci, nebo díky konkrétním složkám jeho chování, nastupuje další předpoklad, a to že jeho následné chování bude představovat tutéž roli. Možnost většího jednání flexibilně interpretovat a klást na ně větší či menší důraz poskytuje tomu, kdo přejímá roli, výraznou šíři možností, jak dosáhnout potvrzení svých představ.

11 Willard Waller (1899–1945) a Reuben Hill (1912–1985): američtí sociologové, kteří se zabývali zejména sociologií rodiny.

Normativní princip konzistentnosti tedy funguje jednak směrem k uplatnění vzorce v chování, a jednak ve směru k připuštění celé škály různých jednání v rámci dané role. Následující hypotézy představují pouhé návrhy. Omezující dopad normy konzistentnosti na chování bývá větší v podmínkách, kde dominuje nějaká autorita či procedura a dochází zde ke zcitlivění účastníků tak, aby interpretovali odchylky od standardních rolí jako symbolické popření vztahu dominance-podrobení. Omezující efekt bývá větší, když je jen malý důvod věřit, že ten, kdo roli hraje, patřičně uchopil postoj této role [role sentiment]. Taková víra naproti tomu vzniká z předešlé zkušenosti s výkonem role druhého nebo z úcty projevené druhému těmi, jejichž soudy se těší respektu.

Mnoho studií věnujících se konfliktu rolí postupuje tak, jako by dynamika přizpůsobení se spočívala primárně ve volbě toho, kterou soustavu očekávání budu respektovat ve chvíli, kdy se mě zmocní akutní touha držet se dvou či více nekompatibilních soustav. Pokud přijmeme pohled, že konformita je pouze jedním typem funkčního přizpůsobení se roli druhého, pak bychom neměli nahlížet na konflikt rolí jako na snahu zavést nějaký funkční vztah s rolemi relevantních druhých. Konflikt rolí v nejobecnějším smyslu nastává, když neexistuje žádná bezprostřední zjevná cesta, jak se zároveň efektivně vypořádat se dvěma různými relevantními rolemi druhého, ať už konformním naplněním očekávání nebo nějakým jiným typem reakce. Problém člověka, jehož přítel spáchal závažný zločin, nemusí primárně či výhradně spočívat v tom, jak se zároveň přizpůsobit očekávání přítele na jedné a policie na druhé straně. Problém je, jak se vypořádat s jejich rolemi, přičemž konformní naplnění očekávání je jen jednou z možných alternativ. Definice problému moderní ženy, který tkví především v tom, jak se zároveň přizpůsobit protichůdným očekáváním představitelů tradičních a rovnostářských náhledů na její roli, je výrazem téhož omezeného pojetí. Tento problém mnohem spíše spočívá v tom, jak vstupovat do efektivní interakce s muži, z nichž někteří zastávají moderní, jiní tradiční a další různě smíšená pojetí maskulinní role, a s ženami, jež zastávají stejná či jiná pojetí femininní role.

Shrnutí a význam

Teorie rolí původně popisovala prozatímní a kreativní proces interakce, avšak nyní se čím dál víc používá k upřesnění teorie konformního jednání. V důsledku toho se z této teorie stal relativně sterilní koncept, ovšem s jednou výjimkou, jež se dotýká důsledků konfliktů rolí a dalších forem odchylek od konvenčního modelu chování při hraní role. Přejímání rolí však vyjadřuje proces, jímž se aktéři pokoušejí uspořádat vzájemné jednání tak, že na chování každého z nich lze nahlížet jako na projev konzistentní orientace, jež svůj význam (či konzistenci) odvozuje od své postavy coby způsobu koexistence s dalším či několika dalšími aktéry, již ztvárňují podobně konzistentní orientace. Konformní přizpůsobení se vnímaným očekáváním je jen jedním zvláštním případem toho, jak se role hraná určitým aktérem může vztahovat k rolím relevantních druhých. Z tohoto pohledu se stává chování vyjadřující roli v rámci nějaké formální organizace funkčním kompromisem mezi formalizovanou rolí, jak je předepsána, a flexibilnějším procesem

přejímání rolí. Konflikt rolí je pokusem o vytvoření takové orientace, díky níž aktér může účinně koexistovat s několika rolemi druhého, s nimiž se zjevně nelze vypořádat „konzistentním“ způsobem.

Pojetí vztahů mezi rolemi jakožto plně interaktivních spíše než pouze konformních, je v souladu se současnými trendy v sociologii i antropologii, které při objasňování společenského začleňování podřizují normativní procesy procesům funkčním. Důraz na svazující vliv mravů a lidových zvyklostí či na slepé lpění na zvycích odpovídá společnosti, již tvoří lidé, kteří své role hrají principiálně tak, jako by šlo o soustavy očekávání, která musejí naplnit. Na druhou stranu funkční pohled klade důraz na vzájemný vztah mezi činnostmi zodpovídajícími za stálost kultury a společenskou stabilitu. Důsledkem vzájemného vztahu mezi rolemi je vznik sociálně-psychologického mechanismu, skrze který působí funkční princip společenské stability.

Bibliografie

1. ALLPORT, Gordon. 1955. *Becoming*. New Haven: Yale University Press, 1955.
2. BATES, Frederic L. 1956. Position, role, and status: A reformulation of concepts. *Social Forces* 34 (1956): 313–321.
3. BENNE, Kenneth D. a Paul SHEATS. 1948. Functional roles of group members. *Journal of Sciences* 4 (1948): 41–49.
4. BLUMER, Herbert. 1953. Psychological Import of the Human Group. In Muzafer Sherif and M. O. Wilson (edd.). *Group Relations at the Crossroads*. New York: Harper & Brothers, 1953: 185–202.
5. BRIM, Orville G., Jr. 1958. Family Structure and Sex-Role Learning by Children. *Sociometry* 21 (1958): 1–18.
6. COTTRELL, Leonard S., Jr. 1942. The Analysis of Situational Fields in Social Psychology. *American Sociological Review* 7 (1942): 370–382.
7. COUTU, Walter. 1949. *Emergent Human Nature*. New York: Alfred A. Knopf, 1949.
8. DAVIS, Kingsley. 1948. *Human Society*. New York: The Macmillan Company, 1948.
9. DURKHEIM, Émile. 1953. *Sociology and Philosophy*. London: Cohen and West, 1953.
10. FARIS, Ellsworth. 1937. *The Nature of Human Nature*. New York: McGraw-Hill Book Company, Inc., 1937.
11. FARIS, Robert E. L. 1952. *Social Psychology*. New York: The Ronald Press Company, 1952.
12. GROSS, Neal, Ward S. MASON a Alexander W. McEACHERN. 1958. *Explorations in Role Analysis*. New York: John Wiley & Sons, 1958.
13. KIRKPATRICK, Clifford. 1936. The Measurement of Ethical Consistency in Marriage. *International Journal of Ethics* 46 (1936): 444–460.
14. KLUCKHOHN, Clyde a A. Henry MURRAY. 1953. Personality Formation: The Determinants. In Clyde Kluckhohn, Henry A. Murray a David Schneider (edd.) *Personality in Nature, Society, and Culture*. New York: Alfred A. Knopf, 1953: 53–67.
15. LINDESMITH, Alfred R. a Anselm L. STRAUSS. 1956. *Social Psychology*. New York: The Dryden Press, 1956.

16. LINTON, Ralph. 1936. *The Study of Man*. New York: Appleton-Century Co., 1936.
17. MEAD, George H. 1935. In Charles W. Morris (ed.) *Mind, Self, and Society*. Chicago: The University of Chicago Press, 1935.
18. MERTON, Robert K. 1957. Role Set: Problems in Sociological Theory. *British Journal of Sociology* 8 (1957): 106–120.
19. MIYAMOTO, S. Frank a Sanford M. DORNBUSCH. 1956. A Test of Interactionist Hypotheses of Self-Conception. *American Journal of Sociology* 61 (1956): 399–403.
20. MORENO, Jacob. 1934. *Who Shall Survive?* Washington, D.C.: Nervous and Mental Monograph, No. 58, 1934.
21. NEIMAN, Lionel J. a W. James HUGHES. 1951. The Problem of the Concept of Role: A Re-survey of the Literature. *Social Forces* 30 (1951): 141–149.
22. NEWCOMB, Theodore. 1950. *Social Psychology*. New York: The Dryden Press, 1950.
23. PARSON, Talcott, Robert F. BALES a kol. 1955. *Family, Socialization and Interaction Process*. Glencoe, IL: The Free Press, 1955.
24. SARBIN, Theodore R. 1954. Role Theory. In Garden Lindzey (ed.) *Handbook of Social Psychology*. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1954: 223–258.
25. TURNER, Ralph H. 1956. Role Taking, Role Standpoint, and Reference Group Behavior. *American Journal of Sociology* 61 (1956): 316–328.
26. VIDEBECK, Richard. 1958. Dynamic Properties of the Concept Role. *Midwest Sociologist* 20 (1958): 104–108.
27. VIDEBECK, Richard a Alan P. BATES. 1959. An Experimental Study of Conformity to Role Expectations. *Sociometry* 22 (1959): 1–11.
28. WALLER, Willard a Reuben HILL. 1951. *The Family: A Dynamic Interpretation*. New York: The Dryden Press, 1951.